КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Дипломна робота
бакалавра
з теми:

«КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У XIX СТ. ТА ЇЇ ВИВЧЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ»

Виконав:
студент групи IstP2-B22
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
за ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
денної форми навчання
Ілля ОЛІНОВСЬКИЙ

Науковий керівник:
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Володимир ВЕРСТЮК

Рецензент:
_____
_____

Кам'янець-Подільський – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП……..3
Розділ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТЕМИ……7
1.1. Історіографія теми……..7
1.2. Джерельна база роботи……11
Розділ 2. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ХІХ СТ. ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ……..17
2.1. Передумови та особливості формування колоніальної політики європейських держав……..17
2.2. Основні напрями колоніальної політики провідних європейських держав……...24
2.3. Наслідки колоніальної політики європейських держав……29
Розділ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ХІХ СТ.» У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ……...36
3.1. Дидактичні засади вивчення теми у шкільному курсі історії……..36
3.2. Форми та методи організації навчального процесу……..40
3.3. Оцінювання результатів навчання та практичне забезпечення викладання теми……..45
ВИСНОВКИ……...52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……..54

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення колоніальної політики європейських держав у XIX ст. як одного з ключових явищ світової історії Нового часу. Саме колоніальна експансія значною мірою вплинула на формування міжнародних відносин, розвиток світової економіки, загострення суперечностей між провідними державами та подальші глобальні політичні процеси. Колоніалізм став важливим чинником економічного, політичного й культурного розвитку як європейських метрополій, так і народів Азії та Африки, наслідки чого відчутні й у сучасному світі. У зв'язку з цим дослідження причин, форм та наслідків колоніальної політики є важливим для розуміння особливостей світового історичного процесу XIX – початку XX ст.

Важливість роботи посилюється також потребою вдосконалення методики викладання всесвітньої історії у закладах загальної середньої освіти. У сучасних умовах реформування історичної освіти важливого значення набуває формування в учнів умінь критично аналізувати історичні події, працювати з історичними джерелами та усвідомлювати взаємозв'язок історичних процесів. Тема колоніальної політики європейських держав має значний потенціал для розвитку історичного мислення школярів, формування громадянської компетентності та розуміння причин глобальних конфліктів і нерівності у світі. Тому дослідження особливостей вивчення цієї теми у шкільному курсі історії є важливим як у науковому, так і в практичному аспектах.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, темами, планами. Дипломна робота виконана відповідно до тематики, яку розробляє кафедра всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі колоніальної політики європейських держав у XIX ст. та визначенні особливостей і методичних підходів до її вивчення у шкільному курсі історії.

Для досягнення мети необхідно розв'язати наступні **завдання:**

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та визначити основні історіографічні підходи до вивчення колоніальної політики європейських держав у XIX ст.;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження та визначити її пізнавальні можливості;
- з'ясувати передумови та причини колоніальної експансії європейських держав у XIX ст.;
- дослідити основні напрями та особливості колоніальної політики провідних європейських держав;
- визначити економічні, політичні та культурні наслідки колоніалізму для народів Азії й Африки;
- проаналізувати місце теми колоніальної політики у сучасному шкільному курсі всесвітньої історії;
- охарактеризувати сучасні форми, методи та засоби вивчення теми колоніалізму у закладах загальної середньої освіти;
- розробити методичні рекомендації щодо ефективного викладання теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» у шкільному курсі історії.

Об'єктом дипломної роботи є процес навчання всесвітньої історії у закладах загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є колоніальна політика європейських держав у XIX ст. та методика її вивчення у шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIX ст. – період активного розвитку європейського колоніалізму та формування світових імперій. Нижня межа пов'язана з наслідками індустріальної революції та

посиленням колоніальної експансії європейських держав на початку XIX ст., а верхня – із завершенням територіального поділу світу напередодні Першої світової війни на початку XX ст. Такий підхід дає змогу простежити основні етапи розвитку колоніальної політики, загострення боротьби за колонії та формування глобальної системи міжнародних відносин імперіалістичної доби.

Географічні межі дослідження охоплюють провідні європейські держави, що здійснювали активну колоніальну політику у XIX ст., зокрема Велику Британію, Францію, Німеччину, Бельгію, Італію та інші країни Європи, а також території їхніх колоніальних володінь в Азії й Африці. Такий підхід дозволяє комплексно дослідити особливості колоніальної експансії європейських держав та її вплив на розвиток народів колоніальних територій.

Методологічна основа дослідження. У роботі використано комплекс наукових підходів, серед яких провідними є історичний, системний та компетентнісний. Для реалізації поставлених завдань було залучено загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження. За допомогою методу аналізу здійснено опрацювання наукової літератури, історичних джерел, нормативно-освітніх документів, навчальних програм і шкільних підручників. Метод узагальнення та синтезу дозволив сформувати цілісне бачення особливостей колоніальної політики європейських держав у XIX ст. та визначити основні підходи до її вивчення у шкільному курсі історії. Порівняльно-історичний метод використано для зіставлення напрямів колоніальної політики різних європейських держав і аналізу способів висвітлення теми у навчальній літературі. Історико-генетичний метод дав змогу простежити передумови, розвиток і наслідки колоніальної експансії. У процесі розробки методичних рекомендацій, дидактичних матеріалів та моделей навчальних занять застосовано метод педагогічного моделювання.

Елементи наукової новизни полягають у поєднанні історичного та методичного аспектів дослідження теми колоніальної політики європейських

держав у XIX ст. У роботі здійснено систематизацію основних підходів до вивчення колоніалізму у шкільному курсі всесвітньої історії, визначено освітній та виховний потенціал теми, а також обґрунтовано доцільність використання інтерактивних і компетентнісно орієнтованих методів навчання. Особливу увагу приділено можливостям застосування історичних джерел, проблемних завдань та елементів критичного мислення під час опрацювання теми у закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення результатів роботи полягає у можливості їх використання у викладанні всесвітньої історії у закладах загальної середньої освіти, підготовці навчально-методичних матеріалів і вдосконаленні сучасних підходів до організації уроків історії. Матеріали роботи можуть бути корисними для вчителів історії, студентів педагогічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться питаннями методики навчання історії. Запропоновані форми та методи роботи сприятимуть активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів, розвитку їхнього історичного мислення, умінь аналізувати історичні процеси та формуванню громадянської свідомості.

Апробація результатів роботи відбувалася під час її обговорення на засіданні кафедри всесвітньої історії К-ПНУ імені І. Огієнка, а також під час навчальної діяльності при вивченні методики викладання історії.

Структура роботи складається з таких елементів: вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту роботи становить 53 сторінки. Повний обсяг роботи – 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТЕМИ

1.1. Історіографія теми.

Історіографічний доробок із проблематики колоніальної політики європейських держав у XIX ст. є достатньо різноплановим і охоплює як суто історичні, так і педагогічні аспекти дослідження. У зв'язку з цим доцільно розглядати наукову літературу за двома основними напрямами. Перший із них стосується праць, у яких висвітлюються передумови, характер, напрями та наслідки колоніальної експансії європейських держав, а також розвиток імперіалізму як складової міжнародних відносин Нового часу. Другий напрям об'єднує методичні та педагогічні дослідження, присвячені особливостям викладання всесвітньої історії у закладах загальної середньої освіти, застосуванню інноваційних методів навчання та формуванню історичних компетентностей учнів у процесі вивчення теми колоніалізму. Такий підхід дає можливість всебічно охарактеризувати як історичний зміст проблеми, так і специфіку її опрацювання у сучасній шкільній історичній освіті.

Історичний аспект проблеми колоніальної політики європейських держав у XIX ст. посідає важливе місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Значна частина досліджень присвячена аналізу причин європейської експансії, боротьби за колонії, економічних і політичних чинників імперіалізму, а також наслідків колоніального панування для народів Азії та Африки.

Однією з класичних праць з проблематики імперіалізму є дослідження Дж. А. Гобсона, який розглядав імперіалізм як наслідок економічного розвитку капіталістичних держав та прагнення фінансових і промислових кіл до розширення ринків збуту й сфер впливу [18]. Важливе значення для осмислення феномену імперіалізму мають також праці М. Дойла [42], Ю. Остергаммеля [48], Д. Абернеті [38], які аналізують колоніалізм у

глобальному контексті та простежують закономірності формування європейських імперій.

Особливості міжнародних відносин другої половини XIX – початку XX ст. та роль колоніального чинника у світовій політиці досліджено у праці А. Грубінка [22]. Автор акцентує увагу на суперництві провідних європейських держав за перерозподіл світу та загострення міжнародних конфліктів унаслідок колоніальної експансії. Подібні аспекти висвітлено і в роботі П. Кеннеді [47], який пов'язує зростання могутності великих держав із розвитком їхніх колоніальних систем.

Окремий напрям історіографії становлять праці, присвячені британському колоніалізму. Зокрема, Г. Батенко аналізує особливості колоніальної політики Великої Британії на початку XX ст. та механізми управління колоніями [13]. Г. Сталовєрова досліджує специфіку британської колоніальної адміністрації та принципи організації управління залежними територіями [35]. А. Гончаренко та Т. Сафонова простежують еволюцію британської колоніальної системи наприкінці XIX – на початку XX ст., наголошуючи на її трансформації під впливом міжнародних суперечностей і глобальних політичних процесів [21]. У праці А. Гончаренка також висвітлено колоніальні протиріччя Великої Британії у період Першої світової війни [19].

Важливе місце в історіографії займають дослідження процесу «боротьби за Африку». Цю проблему ґрунтовно висвітлено у працях М. Чемберлена [41], Т. Пакенгема [49] та Х. Весселінга [52]. Дослідники аналізують причини активізації колоніальної експансії європейських держав на Африканському континенті, дипломатичне суперництво між імперіями та наслідки поділу Африки для місцевого населення. Проблеми водного та ресурсного імперіалізму в Африці досліджує Т. Тведт [51].

Низка праць присвячена німецькому імперіалізму та колоніальній пропаганді. С. Троян і П. Троян розглядають формування колоніальної ідеології в Німеччині у XIX ст., аналізують діяльність колоніальних

товариств і роль пропаганди у поширенні ідей експансії [36]. Водночас Р. Беттс [39] і Д. Філдхаус [44] досліджують основні етапи розвитку європейського імперіалізму та особливості колоніальної політики різних держав.

Значну увагу історики приділяють також культурним аспектам колоніалізму. Е. Саїд у праці «Орієнталізм» розкрив механізми формування уявлень європейців про Схід та обґрунтував зв'язок між культурним домінуванням і колоніальною політикою [50]. Е. Гобсбаум [45] та М. Ферро [43] аналізують імперіалізм як складову глобальних процесів модернізації та світового розвитку наприкінці XIX ст.

У сучасній українській історіографії проблематика колоніалізму розглядається переважно в контексті міжнародних відносин, економічної історії та політики великих держав. Зокрема, П. Леоненко та П. Юхименко висвітлюють економічні передумови імперіалізму, пов'язані з розвитком індустріального суспільства та світового ринку [28]. Праця О. Мустафіна містить узагальнений виклад подій пізнього нового часу та колоніального суперництва держав [31].

Отже, історіографія проблеми є достатньо широкою та різноплановою. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників висвітлено економічні, політичні, військові та культурні аспекти колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Разом із тим питання вивчення цієї теми у шкільному курсі історії потребує окремого комплексного аналізу, що зумовлює необхідність звернення до методико-педагогічної літератури.

Методичний (педагогічний) напрям історіографії представлений працями, присвяченими проблемам викладання історії у закладах загальної середньої освіти, застосуванню інноваційних технологій навчання, формуванню предметних компетентностей учнів та організації сучасного уроку історії. У контексті досліджуваної теми особливе значення мають праці, у яких розглядаються методичні підходи до вивчення складних

суспільно-політичних явищ, розвитку критичного мислення та використання інтерактивних форм роботи.

Важливе місце серед досліджень з методики навчання історії займають праці К. Баханова. Автор аналізує сучасні тенденції історичної освіти, особливості впровадження інноваційних технологій навчання та проблеми організації особистісно орієнтованого підходу в школі [14; 15; 16]. Праці дослідника містять рекомендації щодо модернізації структури уроку історії, розвитку пізнавальної активності учнів та формування їхнього історичного мислення.

Теоретичні та практичні засади методики навчання історії ґрунтовно висвітлено у працях О. Пометун і Г. Фреймана [33]. Автори акцентують увагу на компетентнісному підході, використанні активних методів навчання та ролі історичних джерел у процесі формування історичних компетентностей учнів. Проблему компетентнісного підходу в історичній освіті також досліджує О. Пометун [34], яка наголошує на необхідності розвитку в учнів умінь аналізувати історичні події, працювати з інформацією та формувати власні судження.

Питання застосування інтерактивних технологій навчання розкрито у навчально-методичному посібнику, укладеному О. Пометун і Л. Пироженко [24]. Автори характеризують інтерактивне навчання як ефективний засіб активізації пізнавальної діяльності учнів та розвитку навичок співпраці. Проблеми використання інноваційних технологій на уроках історії також досліджує О. Мокрогуз [30], який висвітлює особливості організації інтерактивних занять, дискусій, рольових ігор та групових форм роботи.

Окрему увагу в методичній літературі приділено розвитку критичного мислення учнів. В. Богданова аналізує методики розвитку критичного мислення на уроках історії та визначає їхню роль у формуванні самостійності суджень школярів [17]. Подібну проблематику розглядає Т. Ксьондзик, яка характеризує проблемне навчання як засіб формування культури історичного мислення [26].

Питання організації сучасного уроку історії висвітлено у працях В. Мисана [29] та Л. Нечволод [32]. Дослідники аналізують поєднання традиційних і новітніх методів навчання, особливості проведення нетрадиційних уроків та використання творчих форм роботи з учнями. Методичні аспекти діяльності вчителя історії також розглядає Г. Яковенко [37], яка приділяє увагу структурі уроку, добору методів навчання та організації самостійної роботи школярів.

Значення учня як активного суб'єкта освітнього процесу розкриває Н. Гусєва [23], яка досліджує особливості пізнавальної діяльності школярів у процесі викладання теоретичного матеріалу на уроках історії. Праця є важливою для розуміння психологічних і дидактичних аспектів засвоєння складних історичних тем, зокрема проблем колоніалізму та міжнародних відносин.

Отже, методико-педагогічна література охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із викладанням історії у школі: від теоретичних засад історичної освіти до практичних аспектів організації уроку. Аналіз цих праць дає змогу визначити найбільш ефективні форми та методи вивчення теми колоніальної політики європейських держав у XIX ст. у шкільному курсі історії.

1.2. Джерельна база роботи.

Джерельна база дослідження є різноплановою за своїм змістом і характером та охоплює як нормативно-методичні матеріали, так і безпосередні історичні джерела, пов'язані з проблематикою колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Відповідно до специфіки теми роботи доцільно виокремити два основні блоки джерел: нормативно-освітній та історичний. Такий підхід дає можливість комплексно дослідити не лише історичний зміст проблеми колоніалізму, але й особливості її репрезентації у сучасному шкільному курсі історії.

Перший блок джерел становлять нормативно-правові документи, навчальні програми та шкільні підручники, які визначають зміст сучасної історичної освіти в Україні. Саме ці матеріали дають змогу простежити місце теми колоніальної політики у шкільному курсі всесвітньої історії, з'ясувати основні підходи до її викладання, а також проаналізувати методичні особливості подання навчального матеріалу.

Важливе значення для дослідження має Державний стандарт базової середньої освіти [2], у якому визначено ключові засади сучасного освітнього процесу, компетентнісний підхід до навчання та основні результати історичної освіти. Документ окреслює вимоги до формування громадянської, соціальної та історичної компетентностей учнів, що є особливо актуальним під час вивчення тем, пов'язаних із міжнародними відносинами, імперіалізмом та колоніалізмом. Аналіз положень стандарту дає змогу з'ясувати, які саме знання, уміння та навички мають формуватися в учнів під час опрацювання теми колоніальної політики європейських держав.

Не менш важливим джерелом є чинні навчальні програми з всесвітньої історії для 6–11 класів [3]. У програмі визначено місце теми колоніалізму у структурі курсу всесвітньої історії 9 класу, окреслено основні питання, які повинні засвоїти учні, а також результати навчально-пізнавальної діяльності школярів. Навчальна програма дозволяє простежити логіку викладу матеріалу, взаємозв'язок теми колоніальної політики з іншими розділами курсу, зокрема з процесами індустріалізації, міжнародними відносинами та формуванням світових імперій.

Окрему групу джерел нормативно-методичного характеру становлять сучасні шкільні підручники з всесвітньої історії для 9 класу [1; 4; 5; 6; 7]. Вони є важливим засобом реалізації змісту історичної освіти та водночас відображають сучасні методичні підходи до викладання історії у школі. Аналіз підручників дозволяє визначити, як саме у шкільному курсі висвітлюються причини та наслідки колоніальної політики, які держави

розглядаються як провідні колоніальні імперії, а також які акценти робляться у характеристиці європейської експансії в Азії та Африці.

У підручниках значна увага приділяється причинам колоніальної експансії, боротьбі європейських держав за поділ світу, економічним та політичним аспектам імперіалізму, а також антиколоніальним рухам народів залежних територій. Водночас важливим є те, що сучасні підручники містять не лише фактологічний матеріал, а й різноманітний методичний апарат: історичні документи, карти, статистичні таблиці, ілюстрації, уривки зі спогадів сучасників, проблемні питання та творчі завдання. Це створює умови для формування в учнів критичного мислення, умінь аналізувати історичні джерела та робити самостійні висновки.

Підручники різних авторських колективів мають певні особливості у висвітленні теми колоніалізму. Зокрема, у підручниках О. Гісема та О. Мартинюка [1], О. Реєнта та О. Малія [5] більше уваги приділено міжнародним відносинам та політичним аспектам колоніальної експансії. У виданні І. Щупака [7] акцентовано увагу на компетентнісних завданнях, роботі з історичними джерелами та візуальними матеріалами. Підручники С. Осмоловського та Т. Ладиченко [4], а також Н. Сорочинської, О. Мартинюка й О. Гісема [6] характеризуються поєднанням фактологічного матеріалу з елементами проблемного та інтерактивного навчання.

Таким чином, нормативно-освітній блок джерел дозволяє не лише дослідити місце теми колоніальної політики європейських держав у сучасному шкільному курсі історії, а й проаналізувати методичні підходи до її вивчення, зміст навчального матеріалу та особливості формування історичних компетентностей учнів.

Другий блок джерел становлять історичні матеріали, хрестоматії, енциклопедичні видання, публіцистичні твори та мемуарна література, які безпосередньо відображають особливості колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Використання цих джерел дає можливість комплексно проаналізувати причини колоніальної експансії, форми

здійснення колоніального панування, ідеологічні засади імперіалізму та наслідки європейського колоніалізму для народів Азії й Африки.

Важливе місце серед історичних джерел посідають хрестоматії з нової історії [8; 9], які містять значну кількість документальних матеріалів, уривків із міжнародних угод, політичних промов, статистичних даних та свідчень сучасників епохи. Такі видання дають змогу простежити розвиток міжнародних відносин у XIX ст., особливості боротьби провідних держав за колонії та формування світової колоніальної системи. Водночас документи, вміщені у хрестоматіях, можуть бути використані для аналізу поглядів політичних діячів, економічних інтересів метрополій та ставлення європейських держав до підкорених народів.

Суттєве значення для дослідження має енциклопедичне видання «Colonialism: An International Social, Cultural, and Political Encyclopedia» [10]. У ньому узагальнено інформацію про розвиток колоніалізму, діяльність колоніальних імперій, політичні, економічні та культурні аспекти імперіалістичної політики. Енциклопедія містить відомості про провідні колоніальні держави, ключові події «боротьби за Африку», антиколоніальні рухи та особливості функціонування колоніальних адміністрацій. Використання такого джерела дозволяє систематизувати інформацію та зіставити різні підходи до трактування колоніалізму у світовій історіографії.

Особливу цінність для дослідження становлять джерела, які відображають ідеологічні засади колоніалізму та світогляд європейського суспільства кінця XIX ст. Одним із таких джерел є праця Редьярда Кіплінга «The White Man’s Burden» [11]. У творі автор обґрунтовує поширену в епоху імперіалізму ідею «цивілізаційної місії» європейців щодо народів колоній. Праця є важливим джерелом для розуміння того, як у європейській суспільній думці виправдовувалася колоніальна експансія та формувалося уявлення про культурну й політичну перевагу європейських держав.

Окрему групу джерел становлять мемуари, щоденники та подорожні записи сучасників колоніальної доби. Зокрема, значний інтерес має праця

Девіда Лівінгстона «Missionary Travels and Researches in South Africa» [12], у якій автор описує власні подорожі територією Африки, побут і традиції місцевого населення, а також особливості європейської присутності на континенті. Праця містить цінні свідчення про географічні дослідження, місіонерську діяльність та процес проникнення європейців у внутрішні райони Африки. Водночас джерело відображає характерне для тогочасної європейської свідомості ставлення до народів колоніальних територій.

Використання мемуарної та публіцистичної літератури дозволяє не лише реконструювати події доби, але й простежити формування суспільних настроїв та ідеологічних концепцій, пов'язаних із колоніалізмом. Такі джерела допомагають дослідити сприйняття колоніальної політики сучасниками, виявити особливості європейського бачення народів Азії й Африки та проаналізувати механізми культурного й політичного домінування метрополій.

Отже, історичний блок джерел є важливою складовою дослідження, оскільки дозволяє всебічно охарактеризувати колоніальну політику європейських держав у XIX ст., простежити її ідеологічні, економічні та політичні засади, а також забезпечує можливість використання історичних документів і свідчень сучасників у процесі вивчення теми у шкільному курсі історії.

* * *

Отже, аналіз історіографії засвідчив наявність значного наукового доробку з проблематики колоніальної політики європейських держав у XIX ст. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників висвітлено економічні, політичні, культурні та ідеологічні аспекти імперіалізму, особливості колоніальної експансії провідних європейських держав, а також наслідки колоніалізму для народів Азії й Африки. Водночас проведений аналіз показав, що більшість наукових праць зосереджена переважно на історичному аспекті проблеми, тоді як питання репрезентації теми колоніалізму у сучасному шкільному курсі історії та методики її викладання

досліджені менш ґрунтовно. Недостатньо уваги приділено поєднанню історичного змісту теми з сучасними освітніми підходами, використанню інтерактивних методів навчання, розвитку критичного мислення учнів та формуванню історичних компетентностей у процесі вивчення колоніалізму.

Опрацьована джерельна база є достатньо різноплановою та інформативною для комплексного дослідження обраної теми. Нормативно-освітні документи, навчальні програми та шкільні підручники дозволяють проаналізувати місце теми колоніальної політики у сучасній історичній освіті та особливості її вивчення у закладах загальної середньої освіти. Водночас історичні джерела, хрестоматії, публіцистичні праці та мемуарна література дають можливість дослідити причини, характер і наслідки колоніальної експансії європейських держав, а також простежити сприйняття колоніалізму сучасниками епохи. Сукупність використаних джерел і літератури створює належну теоретичну та джерельну основу для всебічного розкриття теми дипломної роботи.

РОЗДІЛ 2. КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У XIX СТ. ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

2.1. Передумови та особливості формування колоніальної політики європейських держав.

Колоніальна політика європейських держав у XIX ст. була одним із визначальних явищ світової історії Нового часу. Її формування стало наслідком глибоких економічних, політичних і соціальних змін, які відбувалися в європейському суспільстві в умовах розвитку капіталізму та індустріалізації. Саме у XIX ст. колоніальна експансія набула особливо масштабного характеру та перетворилася на важливий напрям зовнішньої політики провідних держав Європи.

Одним із ключових чинників колоніальної експансії стали економічні потреби індустріального суспільства. Промислова революція, що розпочалася наприкінці XVIII ст. та активно розвивалася у XIX ст., сприяла швидкому зростанню промислового виробництва, розвитку машинної індустрії та формуванню великого фабрично-заводського виробництва. Унаслідок цього європейські держави потребували значної кількості дешевої сировини для промисловості, а також нових ринків збуту для готової продукції [28, с. 109]. Саме колонії стали джерелом бавовни, каучуку, чаю, кави, кольорових металів та інших ресурсів, необхідних для функціонування промислової економіки.

Розвиток капіталістичних відносин також зумовив необхідність вигідного вкладення капіталів. У провідних європейських країнах накопичувалися значні фінансові ресурси, які потребували нових сфер інвестування. Колонії розглядалися як перспективні території для будівництва залізниць, портів, промислових підприємств і торговельної інфраструктури. Крім того, залежні території забезпечували дешеву робочу силу та створювали сприятливі умови для діяльності європейських компаній [18, с. 89].

Економічні чинники колоніалізму тісно поєднувалися з політичними інтересами європейських держав. У XIX ст. колонії стали важливим показником міжнародного авторитету та могутності держави. Наявність великих колоніальних володінь зміцнювала політичні позиції країни на міжнародній арені, сприяла посиленню її військово-морської могутності та забезпечувала контроль над важливими торговельними шляхами. Унаслідок цього між провідними державами Європи посилилося суперництво за колонії та сфери впливу.

Особливо гостро колоніальна конкуренція проявилася між Великою Британією та Францією, які прагнули зберегти та розширити свої імперські володіння. У другій половині XIX ст. до боротьби за колонії активно долучилися Німеччина та Італія, які після завершення процесів національного об'єднання намагалися утвердитися як великі європейські держави. Колоніальна експансія стала одним із чинників загострення міжнародних суперечностей та формування системи військово-політичних союзів напередодні Першої світової війни [47, с. 255].

Важливим політичним чинником колоніалізму було прагнення європейських держав забезпечити стратегічний контроль над морськими шляхами, портами та ключовими регіонами світу. Велика Британія, яка володіла найпотужнішим флотом, намагалася контролювати найважливіші морські комунікації, що з'єднували Європу з Азією та Африкою. Особливого значення набули Суецький канал, Гібралтарська протока, мис Доброї Надії та інші стратегічні пункти світової торгівлі.

Колоніальна політика була також пов'язана з внутрішньополітичними процесами у європейських країнах. Уряди нерідко використовували колоніальні завоювання як засіб зміцнення власного авторитету та відволікання суспільства від соціальних проблем. У період активного розвитку робітничого руху та соціальних конфліктів колоніальна експансія сприяла поширенню ідей національної величі та підтримці імперської політики серед населення [45, с. 104].

Водночас колоніалізм супроводжувався посиленням економічної залежності колоній від метрополій. Європейські держави перебудовували економіку підкорених територій відповідно до власних потреб, перетворюючи колонії на постачальників сировини та ринки збуту готової продукції. Така система сприяла нерівномірному розвитку різних регіонів світу та поглибленню економічної залежності колоніальних народів [43, с. 29].

Отож, колоніальна експансія європейських держав у XIX ст. була зумовлена комплексом економічних і політичних чинників. Розвиток промислового виробництва, потреба у сировині та ринках збуту, боротьба за міжнародний вплив і стратегічні території сприяли активізації колоніальної політики провідних держав Європи. Колоніалізм став важливою складовою міжнародних відносин XIX ст. та суттєво вплинув на подальший розвиток світової історії.

Однією з найважливіших передумов активізації колоніальної політики європейських держав у XIX ст. стала індустріальна революція, яка докорінно змінила економічний і соціальний розвиток провідних країн світу. Перехід від мануфактурного виробництва до великої машинної індустрії сприяв стрімкому зростанню обсягів промислового виробництва, розвитку транспорту, торгівлі та фінансової системи. Унаслідок цього європейські держави почали активно шукати нові джерела сировини, ринки збуту та сфери економічного впливу, що стало важливим чинником посилення колоніальної експансії.

Першою країною, у якій розпочалася індустріальна революція, була Велика Британія. Уже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тут активно розвивалися текстильна промисловість, металургія, машинобудування та вугільна промисловість. Використання парових машин і нових технологій значно підвищило продуктивність праці та збільшило обсяги виробництва. Згодом процес індустріалізації поширився на Францію, Німеччину, Бельгію та інші держави Європи. Розвиток промисловості створював постійну

потребу у сировині, яку європейські країни дедалі частіше отримували з колоній [28, с. 166].

Особливе значення для промислового розвитку мали такі ресурси, як бавовна, каучук, мідь, олово, чай, кава та інші товари, що постачалися з Азії, Африки та Латинської Америки. Колонії забезпечували європейську промисловість дешевою сировиною, що сприяло зростанню прибутків підприємців та розвитку міжнародної торгівлі. Водночас підкорені території ставали важливими ринками збуту промислової продукції, оскільки місцеве населення змушене було купувати товари, вироблені у метрополіях.

Індустріальна революція сприяла також розвитку транспортної інфраструктури та засобів зв'язку. Будівництво залізниць, розвиток пароплавства, поява телеграфу та вдосконалення морської техніки значно полегшили зв'язок між метрополіями та колоніями. Завдяки цьому європейські держави отримали можливість швидше перевозити товари, військові сили та адміністративний персонал на великі відстані [22]. Транспортна революція стала одним із важливих чинників розширення колоніальних імперій у XIX ст.

Важливим наслідком індустріалізації стало посилення економічної конкуренції між провідними державами Європи. Кожна з них прагнула отримати доступ до нових джерел сировини та ринків збуту, що спричинило загострення боротьби за колонії. У другій половині XIX ст. колоніальна експансія набула особливо інтенсивного характеру, а світ поступово перетворювався на об'єкт поділу між найбільшими імперіями [45, 133].

Найгостріше суперництво розгорнулося за території Африки та Азії. У другій половині XIX ст. європейські держави значно активізували проникнення на Африканський континент. Цей процес увійшов в історію під назвою «боротьба за Африку». Велика Британія прагнула забезпечити контроль над шляхом до Індії та створити суцільний ланцюг володінь від Каїра до Кейптауна. Франція намагалася розширити свої володіння у Північній і Західній Африці. Німеччина, яка об'єдналася лише у 1871 р.,

також активно включилася до колоніального суперництва, прагнучи посилити свій міжнародний авторитет [41, с. 92].

Посилення боротьби за колонії супроводжувалося міжнародними конфліктами та дипломатичними суперечностями. Європейські держави нерідко вступали у протистояння через контроль над окремими територіями та торговельними шляхами. Для врегулювання суперечностей у 1884–1885 рр. була скликана Берлінська конференція, на якій європейські держави фактично узгодили принципи поділу Африки [52]. Унаслідок цього більша частина континенту опинилася під контролем колоніальних імперій.

Індустріальна революція вплинула не лише на економічну, але й на військову сферу. Європейські держави отримали технічну перевагу над народами Азії та Африки завдяки розвитку зброї, військового флоту та систем зв'язку. Використання сучасної техніки та новітніх видів озброєння значно полегшувало підкорення колоніальних територій і придушення антиколоніальних виступів.

Водночас боротьба за колонії стала одним із чинників загострення міжнародних відносин у Європі. Колоніальні суперечності між великими державами сприяли формуванню військово-політичних союзів і посиленню міжнародної напруженості наприкінці XIX – на початку XX ст. У перспективі це стало однією з передумов Першої світової війни [47, с. 302].

Отже, індустріальна революція відіграла вирішальну роль у посиленні колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Розвиток промисловості, транспорту та міжнародної торгівлі сприяв активізації боротьби за колонії, що призвело до формування світової колоніальної системи та загострення міжнародних суперечностей. Колоніальна експансія стала невід'ємною складовою економічного й політичного розвитку індустріальної епохи.

Колоніальна політика європейських держав у XIX ст. спиралася не лише на економічні та політичні інтереси, але й на певні ідеологічні концепції, які використовувалися для виправдання експансії та панування

над народами Азії й Африки. У період активного розвитку імперіалізму європейські держави прагнули обґрунтувати власне право на підкорення інших територій, поширення свого політичного впливу та втручання у внутрішнє життя колоніальних народів. Формування ідеології колоніалізму стало важливою складовою зовнішньої політики великих держав та значною мірою вплинуло на суспільну думку європейського населення.

Однією з основних ідей, що виправдовувала колоніальну експансію, стала концепція так званої «цивілізаційної місії» європейців. Її прихильники стверджували, що народи Європи мають нібито вищий рівень культури, науки та суспільного розвитку, а тому повинні поширювати свої цінності серед «відсталих» народів колоній [50]. Європейські держави представляли колоніальне панування як засіб поширення освіти, християнства, технічного прогресу та «цивілізації» у країнах Азії й Африки. Насправді ж така політика часто супроводжувалася економічною експлуатацією, політичним підкоренням і руйнуванням традиційного способу життя місцевого населення.

Яскравим прикладом ідеологічного обґрунтування колоніалізму стала праця англійського письменника Редьярда Кіплінга «The White Man's Burden» [11]. У ній автор закликав європейські народи виконувати «обов'язок» щодо управління колоніями та «виховання» підкорених народів. Подібні ідеї набули значного поширення у британському та загалом європейському суспільстві наприкінці XIX ст. і стали складовою імперської пропаганди.

Важливу роль у формуванні ідеології колоніалізму відіграли теорії соціального дарвінізму. Прихильники цього напряму переносили принципи біологічної боротьби за існування на людське суспільство та міжнародні відносини. Вони вважали, що між народами та державами існує природна конкуренція, у якій «сильніші» нації мають право підкорювати «слабші». Такі погляди сприяли поширенню расистських теорій та ідей про нібито природну перевагу європейців над іншими народами світу.

Ідеологія колоніалізму була тісно пов’язана з розвитком націоналізму та імперської свідомості у європейських країнах. У XIX ст. колоніальні володіння стали символом могутності держави та предметом національної гордості. Поширення імперських настроїв сприяло підтримці колоніальної політики з боку широких верств населення. Уряди активно використовували пресу, літературу, шкільну освіту та мистецтво для формування позитивного ставлення до колоніалізму та ідеї величі імперії [42, с. 110].

Важливим інструментом ідеологічного впливу стала також діяльність місіонерів. Християнські місії активно діяли у країнах Африки та Азії, поширюючи європейські культурні та релігійні цінності. Місіонерська діяльність нерідко поєднувалася з політичними та економічними інтересами колоніальних держав, сприяючи зміцненню європейського впливу у підкорених регіонах [12, с. 89]. Європейські уряди використовували діяльність місіонерів як додатковий аргумент на користь колоніальної експансії, представляючи її як гуманітарну та просвітницьку місію.

У другій половині XIX ст. ідеологія імперіалізму стала важливою складовою міжнародної політики провідних держав. Колоніальні володіння розглядалися не лише як джерело економічної вигоди, а й як підтвердження статусу великої держави. Саме тому країни, які пізніше включилися у процес колоніальної експансії, зокрема Німеччина та Італія, прагнули активно формувати власну імперську ідеологію та обґрунтовувати необхідність здобуття колоній.

Водночас у європейському суспільстві існувала і критика колоніалізму. Окремі політики, науковці та громадські діячі звертали увагу на жорстокість колоніальної політики, економічну експлуатацію місцевого населення та насильницький характер імперіалізму. Зокрема, Дж. А. Гобсон критикував імперіалізм як прояв економічних інтересів фінансових і промислових кіл та наголошував на його негативних наслідках для міжнародних відносин. Проте подібні погляди у XIX ст. залишалися менш впливовими порівняно з офіційною імперською ідеологією.

Таким чином, ідеологічне обґрунтування колоніалізму стало важливою складовою політики європейських держав у XIX ст. Концепції «цивілізаційної місії», соціального дарвінізму та імперської переваги використовувалися для виправдання колоніальної експансії та формування позитивного ставлення до неї у суспільстві. Ідеологія колоніалізму сприяла зміцненню імперських настроїв у Європі та стала одним із чинників активного поширення колоніальної системи у світі.

2.2. Основні напрями колоніальної політики провідних європейських держав.

У XIX ст. Велика Британія була провідною колоніальною державою світу та володіла найбільшою імперією, території якої розташовувалися на різних континентах. Британська колоніальна політика ґрунтувалася на економічних, політичних і стратегічних інтересах та була тісно пов’язана з розвитком промисловості, міжнародної торгівлі й морської могутності країни. Саме у XIX ст. Британська імперія досягла вершини свого розвитку, а її володіння охоплювали значну частину Азії, Африки, Америки та Океанії.

Однією з головних причин активної колоніальної експансії Великої Британії були потреби індустріальної економіки. Після промислової революції британська промисловість вимагала постійного постачання дешевої сировини та нових ринків збуту для готової продукції. Колонії забезпечували Великій Британії бавовну, чай, каучук, пряності, кольорові метали та інші ресурси, необхідні для розвитку промислового виробництва. Водночас підкорені території ставали ринками збуту британських товарів, що сприяло зміцненню економічного становища країни [45, с. 149].

Особливе місце у британській колоніальній системі посідала Індія, яку часто називали «перлиною Британської імперії». Після придушення повстання сипаїв 1857–1859 рр. Індія перейшла під безпосереднє управління британської корони. Британська адміністрація активно використовувала природні та людські ресурси колонії, розвивала транспортну інфраструктуру,

будувала залізниці й порти, однак водночас проводила політику економічної залежності та політичного підкорення місцевого населення. Індія стала одним із головних джерел сировини та важливим ринком збуту британської продукції.

Важливим напрямом британської колоніальної політики було розширення володінь в Африці. У другій половині XIX ст. Велика Британія активно брала участь у боротьбі за поділ Африканського континенту. Британський уряд прагнув забезпечити контроль над стратегічно важливими територіями та торговельними шляхами. Особливого значення для Британії набув Суецький канал, відкритий у 1869 р., оскільки він забезпечував найкоротший морський шлях до Індії. У 1882 р. Велика Британія фактично встановила контроль над Єгиптом, що стало важливим кроком у зміцненні її позицій на Близькому Сході та в Африці [41, с. 65].

Британська колоніальна експансія в Африці супроводжувалася суперництвом із Францією, Німеччиною та іншими державами. Одним із головних стратегічних проєктів британської політики була ідея створення суцільного ланцюга володінь від Каїра до Кейптауна. Для реалізації цього задуму Велика Британія встановила контроль над значними територіями Східної та Південної Африки. Водночас колоніальна політика нерідко супроводжувалася війнами та збройними конфліктами з місцевим населенням [49, с. 64-65].

Яскравим прикладом такого протистояння стала англо-бурська війна 1899–1902 рр., що відбулася на території Південної Африки. Причиною конфлікту стало прагнення Великої Британії встановити контроль над багатими на золото й алмази територіями бурських республік. Перемога Британії у війні сприяла зміцненню її позицій у Південній Африці та подальшому розширенню колоніальних володінь.

Велика Британія активно розширювала свої володіння також в Азії та Океанії. Під британським контролем перебували Бірма, Малайя, значна частина островів Тихого океану, Австралія та Нова Зеландія. Британська

імперія створила глобальну систему морських баз, портів і торговельних центрів, що забезпечувало її перевагу у міжнародній торгівлі та військово-морській сфері [47, с. 117].

Особливістю британської колоніальної політики було поєднання прямого та непрямого управління колоніями. У деяких регіонах британська адміністрація безпосередньо контролювала всі сфери життя колоній, тоді як в інших використовувалася система опосередкованого правління через місцевих правителів та еліти. Такий підхід дозволяв Великій Британії ефективно управляти величезними територіями з відносно невеликими адміністративними витратами.

Водночас британська колоніальна політика мала суперечливі наслідки. З одного боку, у колоніях розвивалися транспортна інфраструктура, торгівля, система освіти та адміністративне управління. З іншого боку, колоніалізм призводив до економічної залежності підкорених територій, експлуатації природних ресурсів і місцевого населення, руйнування традиційних форм господарювання та посилення соціальної нерівності [43, с. 90].

Отже, колоніальна політика Великої Британії у XIX ст. була важливим чинником формування світової колоніальної системи. Завдяки економічній могутності, розвинутому флоту та активній зовнішній політиці Велика Британія створила найбільшу колоніальну імперію світу. Британська експансія суттєво вплинула на розвиток міжнародних відносин, світової економіки та історичну долю народів Азії, Африки й Океанії.

У XIX ст. активну участь у колоніальному поділі світу брали не лише Велика Британія, але й інші провідні європейські держави, серед яких важливе місце посідали Франція та Німеччина. Їхня колоніальна політика мала спільні риси, пов’язані з економічними та політичними інтересами індустріальної епохи, однак водночас відзначалася певними особливостями, зумовленими історичним розвитком, міжнародним становищем і внутрішньою політикою цих держав.

Франція була однією з найстаріших колоніальних держав Європи, однак саме у XIX ст. французька колоніальна експансія набула особливо активного характеру. Після поразки у наполеонівських війнах Франція втратила частину своїх володінь, проте вже у другій половині XIX ст. розпочала активне відновлення колоніальної імперії [22, с. 109]. Французький уряд прагнув зміцнити міжнародний авторитет держави, розширити економічні можливості та посилити свій вплив у світі.

Одним із головних напрямів французької колоніальної політики стала Африка. У 1830 р. Франція розпочала завоювання Алжиру, який згодом перетворився на важливу частину французької колоніальної системи. Поступово французький вплив поширився на Туніс, Марокко, Сенегал, Мадагаскар та значну частину Західної й Центральної Африки. Франція прагнула створити суцільний ланцюг володінь від Атлантичного океану до Червоного моря, що призводило до загострення суперництва з Великою Британією.

Важливим напрямом французької експансії стала також Південно-Східна Азія. У другій половині XIX ст. Франція встановила контроль над територіями Індокитаю, до складу якого входили В’єтнам, Лаос і Камбоджа [44, с. 102]. Ці колонії мали важливе економічне значення, оскільки забезпечували Францію рисом, каучуком, вугіллям та іншими ресурсами. Французька адміністрація активно впроваджувала власну систему управління, освіти та культури, намагаючись посилити вплив метрополії у колоніях.

Особливістю французької колоніальної політики була концепція так званої «асиміляції». Французька влада прагнула поширити у колоніях французьку мову, культуру, правову систему та освітні стандарти. Передбачалося, що підкорені народи поступово інтегруватимуться у французький культурний простір. Однак на практиці така політика часто супроводжувалася обмеженням прав місцевого населення та посиленням колоніальної залежності.

На відміну від Франції, Німеччина включилася у боротьбу за колонії значно пізніше. До 1871 р. німецькі землі були політично роздробленими, що не дозволяло проводити активну зовнішню політику. Після об'єднання Німеччини та створення Німецької імперії канцлер Отто фон Бісмарк спочатку не приділяв значної уваги колоніальним питанням, однак наприкінці XIX ст. ситуація змінилася [36, с. 77]. Швидкий розвиток німецької промисловості та зростання економічної могутності держави зумовили прагнення до здобуття власних колоніальних володінь.

Німецька колоніальна експансія була насамперед спрямована на Африку та Тихоокеанський регіон. Німеччина встановила контроль над Південно-Західною Африкою, Камеруном, Того та Східною Африкою. Крім того, німецькі володіння з'явилися у Тихому океані та Китаї. Хоча Німецька імперія володіла значно меншими колоніями порівняно з Великою Британією чи Францією, її колоніальна політика відзначалася активністю та прагненням швидко посилити міжнародний вплив держави.

Особливістю німецької колоніальної політики був її тісний зв'язок із військовими та стратегічними інтересами держави. Німеччина прагнула не лише отримати доступ до ресурсів і ринків збуту, але й утвердитися як світова держава, здатна конкурувати з провідними імперіями світу [47, 122]. Саме тому наприкінці XIX – на початку XX ст. німецька зовнішня політика стала більш агресивною та сприяла загостренню міжнародних суперечностей.

Колоніальна експансія Німеччини нерідко супроводжувалася жорстокими методами управління та придушенням опору місцевого населення. Одним із найвідоміших прикладів стала війна проти народів гереро та нама у Німецькій Південно-Західній Африці на початку XX ст., яка супроводжувалася масовими репресіями та значними людськими втратами. Це свідчило про насильницький характер колоніальної політики та прагнення європейських держав утримувати контроль над підкореними територіями будь-якими засобами.

Колоніальні суперечності між Францією, Німеччиною та Великою Британією стали одним із чинників загострення міжнародної напруженості наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливо гострими були конфлікти навколо Марокко, де інтереси Франції та Німеччини безпосередньо зіткнулися [22, с. 119]. Подібні суперечності поступово сприяли формуванню військово-політичних союзів і поглибленню міжнародної кризи у Європі.

Таким чином, колоніальна політика Франції та Німеччини у XIX ст. мала свої особливості, пов’язані з історичними умовами розвитку цих держав та їхніми зовнішньополітичними інтересами. Франція прагнула відновити та розширити власну колоніальну імперію, поєднуючи економічну експлуатацію з політикою культурної асиміляції. Німеччина ж, пізніше включившись у боротьбу за колонії, проводила більш агресивну політику, спрямовану на швидке посилення міжнародного впливу. Колоніальна експансія цих держав стала важливою складовою міжнародних відносин індустріальної епохи та суттєво вплинула на подальший розвиток світової історії.

2.3. Наслідки колоніальної політики європейських держав.

Колоніальна політика європейських держав у XIX ст. справила значний вплив на розвиток світової історії та мала глибокі соціально-економічні й культурні наслідки як для метрополій, так і для народів колоніальних територій. Формування світової колоніальної системи сприяло розширенню міжнародної торгівлі, розвитку транспортної інфраструктури та економічних зв’язків між різними регіонами світу. Водночас колоніалізм супроводжувався економічною експлуатацією, соціальним пригніченням і культурною асиміляцією народів Азії та Африки.

Одним із головних наслідків колоніалізму стало включення підкорених територій до світової економічної системи, сформованої під контролем провідних європейських держав. Колонії перетворювалися на постачальників сировини для промисловості метрополій та ринки збуту готової продукції.

Така економічна модель сприяла розвитку промисловості у країнах Європи, однак водночас стримувала самостійний економічний розвиток колоніальних територій. У багатьох регіонах місцеве господарство було перебудоване відповідно до потреб європейських держав, що призводило до залежності колоній від зовнішніх ринків [28, с. 190].

Європейські держави активно розвивали у колоніях транспортну інфраструктуру, будували залізниці, морські порти, телеграфні лінії та дороги. Це сприяло розширенню торгівлі та полегшувало контроль над підкореними територіями. Однак розвиток інфраструктури насамперед відповідав інтересам метрополій, оскільки забезпечував швидке вивезення сировини та переміщення військових сил. Місцеве населення рідко отримувало від цього суттєві економічні переваги.

Колоніальна система значною мірою ґрунтувалася на експлуатації людських ресурсів. У багатьох колоніях широко використовувалася примусова або напівпримусова праця місцевого населення. Особливо жорстокі форми експлуатації спостерігалися у Центральній Африці, де населення змушували працювати на видобутку каучуку та інших ресурсів. Економічна політика колоніальних держав часто призводила до погіршення умов життя місцевого населення, посилення соціальної нерівності та зростання бідності.

Важливим наслідком колоніалізму стало руйнування традиційних форм господарювання та суспільного устрою колоніальних народів. Європейські держави нав’язували власні адміністративні системи, правові норми та економічні відносини, що призводило до поступової трансформації традиційного суспільства. У багатьох випадках це супроводжувалося вилученням земель у місцевого населення, зміною структури виробництва та посиленням залежності від колоніальної адміністрації.

Колоніалізм мав також значні демографічні наслідки. Війни, примусова праця, голод, поширення хвороб і жорстокі методи управління нерідко спричиняли скорочення чисельності місцевого населення у колоніях [49,

с. 88]. Особливо тяжкими були наслідки колоніальної політики у деяких регіонах Африки, де економічна експлуатація та насильство призводили до масових людських втрат.

Поряд із негативними економічними та соціальними наслідками колоніалізм сприяв поширенню європейської освіти, науки та технічних досягнень. У колоніях створювалися школи, лікарні, адміністративні установи, поширювалися нові технології та форми організації праці [27]. Проте доступ до освіти та державної служби зазвичай залишався обмеженим для більшості місцевого населення, а сама система освіти часто використовувалася як засіб культурного впливу та формування лояльності до колоніальної влади.

Суттєвими були й культурні наслідки колоніалізму. Європейські держави прагнули поширити власні мову, релігію, традиції та систему цінностей серед народів колоній. Особливу роль у цьому процесі відігравала місіонерська діяльність, спрямована на поширення християнства та європейської культури [12, с. 56-57]. Унаслідок цього у багатьох колоніальних регіонах відбувалися процеси культурної асиміляції та витіснення традиційних форм духовного життя.

Водночас колоніалізм сприяв формуванню нових соціальних груп і політичної еліти серед місцевого населення. Освічені представники колоніальних народів почали переймати європейські політичні ідеї, що згодом стало важливою передумовою виникнення національно-визвольних рухів. Таким чином, колоніальна політика, попри прагнення європейських держав зміцнити власне панування, водночас створила умови для майбутньої боротьби колоніальних народів за незалежність.

Соціально-економічні та культурні наслідки колоніалізму мали довготривалий характер і значною мірою вплинули на подальший розвиток країн Азії й Африки у XX ст. Багато проблем, пов’язаних із нерівномірністю економічного розвитку, політичною нестабільністю та соціальними конфліктами, мають історичне коріння саме у колоніальній добі [42, с. 84].

Отож, колоніальна політика європейських держав у XIX ст. мала складні та суперечливі наслідки. З одного боку, вона сприяла розвитку світової торгівлі, поширенню нових технологій та формуванню глобальних економічних зв'язків, а з іншого – призвела до економічної залежності колоній, соціального пригнічення та культурної асиміляції народів підкорених територій.

Колоніальна політика європейських держав у XIX ст. викликала активний опір народів Азії та Африки. Посилення економічної експлуатації, політичного підкорення та культурного тиску сприяло формуванню антиколоніальних рухів, які стали важливим чинником суспільно-політичного розвитку колоніальних країн. Форми боротьби були різноманітними – від локальних повстань і збройного опору до політичних рухів, спрямованих на захист національних інтересів та здобуття незалежності.

Одним із найбільших антиколоніальних виступів XIX ст. стало повстання сипаїв в Індії 1857–1859 рр. Причинами повстання були економічна експлуатація Індії британською адміністрацією, обмеження прав місцевого населення, втручання у традиційні суспільні та релігійні відносини [45, с. 74]. Значну роль відіграло невдоволення індійських військових – сипаїв, які перебували на службі у британській колоніальній армії. Повстання охопило значну частину Північної та Центральної Індії й стало серйозною загрозою для британського панування.

Хоча британській владі вдалося придушити повстання, його наслідки були важливими для подальшої історії Індії. Після цих подій британський уряд ліквідував Ост-Індську компанію та встановив пряме управління колонією [40, с. 304]. Водночас повстання сипаїв стало символом боротьби індійського народу проти колоніального панування та сприяло розвитку національного руху у майбутньому.

Активний опір колонізаторам спостерігався також у Китаї. У XIX ст. країна зазнала значного тиску з боку європейських держав, які прагнули

отримати вигідні торговельні умови та політичний вплив. Одним із проявів антиколоніальної боротьби стало повстання тайпінів 1850–1864 рр., яке мало складний соціально-політичний характер [53]. Наприкінці XIX ст. значного поширення набув рух іхетуанів («боксерське повстання») 1899–1901 рр., спрямований проти іноземного впливу та діяльності європейських держав у Китаї. Хоча повстання було придушене міжнародними силами, воно стало важливим проявом антиколоніального спротиву китайського населення.

У багатьох країнах Африки антиколоніальні рухи виникали у відповідь на військове завоювання територій та жорстокі методи колоніального управління. Африканські народи активно чинили опір європейській експансії, намагаючись зберегти політичну незалежність і традиційний спосіб життя [49]. Проте через військово-технічну перевагу європейських держав більшість таких виступів була придушена.

Важливим прикладом успішного опору стала боротьба Ефіопії проти Італії. У 1896 р. ефіопські війська здобули перемогу над італійською армією у битві при Адуа [44, с. 72]. Ця перемога мала велике міжнародне значення, оскільки стала одним із небагатьох випадків, коли африканська держава змогла зберегти незалежність у період активного колоніального поділу Африки.

Значний опір колоніальній експансії чинили народи Судану. У 1880-х рр. тут виник рух махдистів, спрямований проти британського та єгипетського панування. Махдисти створили власну державу та протягом певного часу успішно протистояли колонізаторам. Лише наприкінці XIX ст. британським військам вдалося відновити контроль над Суданом.

Антиколоніальні рухи нерідко поєднували релігійні, національні та соціальні мотиви. Для багатьох народів боротьба проти колонізаторів була не лише прагненням здобути політичну незалежність, але й способом захистити власну культуру, традиції та релігійні цінності [48, с. 81]. Саме тому антиколоніальні виступи часто набували масового характеру та користувалися підтримкою різних верств населення.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. антиколоніальні рухи поступово почали переходити від локальних повстань до організованих національних рухів. У колоніальних країнах формувалася місцева інтелігенція, яка здобувала освіту та переймала європейські політичні ідеї – націоналізм, лібералізм, ідеї громадянських прав і самовизначення народів [43, с. 107]. Це сприяло виникненню політичних організацій і партій, що у майбутньому очолили боротьбу за незалежність колоній.

Антиколоніальні рухи мали важливі наслідки для розвитку міжнародних відносин і світової історії. Вони продемонстрували неможливість повного підкорення колоніальних народів та поступово підірвали стабільність колоніальної системи. Хоча у XIX ст. більшість колоній ще залишалася під владою європейських держав, саме антиколоніальна боротьба стала важливою передумовою процесів деколонізації у XX ст.

* * *

Отже, у XIX ст. колоніальна політика стала одним із ключових напрямів зовнішньої діяльності провідних європейських держав та важливим чинником розвитку міжнародних відносин. Її формування було зумовлене економічними потребами індустріального суспільства, прагненням до розширення ринків збуту, пошуком сировинних ресурсів, а також політичним суперництвом між державами Європи. Важливу роль у посиленні колоніальної експансії відігравали ідеологічні концепції імперіалізму та уявлення про «цивілізаційну місію» європейців. Найактивнішими учасниками колоніального поділу світу були Велика Британія та Франція, тоді як Німеччина й Італія включилися у боротьбу за колонії дещо пізніше. Колоніальна експансія охопила значні території Азії та Африки й супроводжувалася економічним підкоренням, політичним контролем та використанням військової сили.

Дослідження показало, що колоніалізм мав суперечливі соціально-економічні та культурні наслідки. З одного боку, він сприяв розвитку міжнародної торгівлі, транспортної інфраструктури та поширенню окремих досягнень європейської науки й техніки, а з іншого – призводив до економічної залежності колоній, руйнування традиційного укладу життя та посилення соціальної нерівності. Колоніальна політика викликала активний опір народів Азії та Африки, що проявився у численних антиколоніальних рухах і повстаннях. Незважаючи на те, що більшість таких виступів була придушена, вони стали важливим етапом формування національної самосвідомості та заклали підґрунтя для майбутніх визвольних процесів у XX ст.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У XIX СТ.» У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Дидактичні засади вивчення теми у шкільному курсі історії.

Тема «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» посідає важливе місце у структурі шкільного курсу всесвітньої історії, оскільки дає змогу учням зрозуміти особливості розвитку міжнародних відносин, економічних процесів та суспільно-політичних змін доби Нового часу. Вивчення колоніалізму сприяє формуванню цілісного уявлення про процеси індустріалізації, імперіалізму, боротьби за поділ світу та взаємодію європейських держав із народами Азії та Африки. Крім того, ця тема є важливою для усвідомлення причин багатьох сучасних глобальних проблем і конфліктів, історичне коріння яких пов’язане саме з колоніальною епохою.

У сучасній системі шкільної історичної освіти тема колоніальної політики вивчається переважно у курсі всесвітньої історії 9 класу закладів загальної середньої освіти [3]. Вона входить до змістової лінії, присвяченої розвитку індустріального суспільства, міжнародних відносин та процесам модернізації у XIX – на початку XX ст. Навчальні програми передбачають ознайомлення учнів із причинами колоніальної експансії, особливостями політики провідних європейських держав, наслідками колоніалізму та антиколоніальними рухами народів залежних територій.

Важливе значення для вивчення теми мають положення Державного стандарту базової середньої освіти, у якому акцентується увага на формуванні історичної та громадянської компетентностей учнів [2]. Згідно з сучасними підходами до історичної освіти, навчання історії має бути спрямоване не лише на засвоєння фактів і дат, але й на розвиток уміння аналізувати історичні процеси, визначати причинно-наслідкові зв’язки, оцінювати історичні явища та працювати з різними джерелами інформації.

Саме тема колоніалізму створює широкі можливості для реалізації таких завдань.

Зміст шкільних підручників із всесвітньої історії для 9 класу відображає основні аспекти колоніальної політики європейських держав. У підручниках О. В. Гісема та О. О. Мартинюка, О. П. Реєнта та О. В. Малій, І. Я. Щупака та інших авторів значна увага приділяється причинам колоніальної експансії, боротьбі за поділ світу, особливостям колоніальної політики Великої Британії, Франції та Німеччини, а також наслідкам колоніалізму для народів Азії й Африки [1; 5; 7]. Навчальний матеріал доповнюється історичними документами, картами, статистичними даними, ілюстраціями та запитаннями для аналізу, що сприяє активізації пізнавальної діяльності учнів.

Особливістю сучасного викладання теми є її інтеграція з іншими питаннями шкільного курсу історії. Вивчення колоніальної політики пов’язується з темами індустріальної революції, міжнародних відносин, розвитку імперіалізму, національно-визвольних рухів та Першої світової війни. Такий міжтематичний зв’язок дозволяє учням краще усвідомити взаємозалежність історичних процесів та сформувати комплексне бачення історії XIX – початку XX ст.

Тема колоніалізму має також значний виховний потенціал. Її вивчення сприяє формуванню в учнів критичного ставлення до політики насильства, расової дискримінації та експлуатації народів. Аналіз наслідків колоніальної політики дозволяє розвивати навички історичної емпатії, толерантності та поваги до культурного різноманіття [34, с. 8]. У процесі роботи з історичними матеріалами учні вчаться оцінювати історичні події з позицій гуманізму та прав людини.

Водночас практика викладання показує, що тема колоніальної політики часто сприймається учнями як складна через значну кількість фактологічного матеріалу, географічних назв і міжнародних подій. Саме тому важливого значення набуває використання сучасних методичних підходів, спрямованих

на активізацію навчальної діяльності школярів, розвиток критичного мислення та формування практичних умінь аналізу історичної інформації [33, с. 49]. Відповідно, тема «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» є важливою складовою шкільного курсу всесвітньої історії. Її вивчення сприяє формуванню в учнів системного розуміння міжнародних процесів доби Нового часу, розвитку історичного мислення та усвідомлення суперечливого характеру.

Одним із ключових завдань сучасної шкільної історичної освіти є формування предметних і ключових компетентностей учнів, необхідних для розуміння історичних процесів, критичного аналізу інформації та свідомої громадянської діяльності. Тема колоніальної політики європейських держав у XIX ст. має значний потенціал для розвитку історичних компетентностей, оскільки поєднує в собі складні політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти світової історії.

Відповідно до положень Державного стандарту базової середньої освіти, історична компетентність передбачає здатність учнів орієнтуватися в історичному часі й просторі, аналізувати історичні події, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки, працювати з джерелами та формулювати власні судження щодо історичних явищ [2]. У процесі вивчення колоніалізму учні мають змогу розвивати всі зазначені компоненти історичної компетентності.

Насамперед важливе значення має формування хронологічної компетентності. Учні повинні засвоїти основні етапи колоніальної експансії, знати ключові події та орієнтуватися у послідовності історичних процесів. Вивчення теми дозволяє простежити взаємозв’язок між індустріальною революцією, розвитком імперіалізму та боротьбою за поділ світу [22, с. 45]. Робота з історичними картами, хронологічними таблицями та схемами сприяє кращому розумінню динаміки міжнародних відносин XIX ст.

Особливого значення набуває розвиток уміння аналізувати історичні джерела. У процесі вивчення теми доцільно використовувати уривки з політичних документів, публіцистичних творів, мемуарів, статистичних

матеріалів та історичних карт. Наприклад, аналіз праці Р. Кіплінга «Тягар білої людини» дозволяє учням зрозуміти ідеологічне обґрунтування колоніалізму та критично оцінити погляди представників європейського суспільства того часу [11]. Робота з різними видами джерел сприяє формуванню навичок історичного аналізу та критичного мислення.

Вивчення колоніалізму створює умови для розвитку причинно-наслідкового мислення. Учні мають визначати економічні, політичні та ідеологічні передумови колоніальної експансії, аналізувати наслідки колоніалізму для метрополій і колоній, а також пояснювати причини виникнення антиколоніальних рухів [45, с. 109]. Виконання проблемних завдань та аналіз історичних ситуацій допомагають учням глибше усвідомити складність історичних процесів і багатогранність історичних явищ.

Важливою складовою сучасної історичної освіти є формування аксіологічної компетентності, тобто здатності оцінювати історичні події та явища з позицій гуманізму, демократії та прав людини. Тема колоніалізму дає можливість обговорювати питання расової дискримінації, насильства, експлуатації народів та порушення прав людини. У процесі дискусій учні вчаться аргументовано висловлювати власну позицію, аналізувати різні точки зору та робити морально-етичні висновки.

Значний потенціал тема має і для розвитку громадянської компетентності. Вивчення антиколоніальних рухів народів Азії та Африки сприяє усвідомленню значення національної незалежності, права народів на самовизначення та боротьби за свободу [34, с. 10]. Аналіз історичних прикладів дозволяє учням краще зрозуміти цінність державного суверенітету та роль громадянського суспільства у суспільно-політичному житті.

Формуванню компетентностей сприяє використання сучасних педагогічних технологій. Інтерактивні методи навчання, робота у групах, рольові ігри, аналіз історичних документів, створення проєктів та мультимедійних презентацій активізують пізнавальну діяльність учнів і

допомагають перетворити їх із пасивних слухачів на активних учасників освітнього процесу [24, с. 82]. Такий підхід відповідає компетентнісній моделі сучасної освіти та сприяє формуванню практичних навичок роботи з інформацією. Водночас ефективне формування історичних компетентностей потребує врахування вікових особливостей учнів та належного методичного забезпечення навчального процесу. Учитель має поєднувати різні форми роботи, використовувати наочність, проблемні завдання та історичні джерела, що дозволяє зробити вивчення теми більш доступним і цікавим для школярів [37, с. 122].

Таким чином, тема колоніальної політики європейських держав у XIX ст. має значний дидактичний потенціал і створює широкі можливості для формування історичних компетентностей учнів. Її вивчення сприяє розвитку історичного мислення, критичного аналізу, уміння працювати з джерелами, формуванню громадянської позиції та усвідомленню складності історичних процесів світової історії.

3.2. Форми та методи організації навчального процесу.

Сучасна історична освіта орієнтується на активізацію пізнавальної діяльності учнів, розвиток їхнього критичного мислення та формування практичних умінь аналізу історичних процесів. Саме тому під час вивчення теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» важливого значення набуває використання інтерактивних технологій та методів проблемного навчання. Такі підходи сприяють перетворенню учнів із пасивних слухачів на активних учасників освітнього процесу та забезпечують більш глибоке засвоєння навчального матеріалу.

Інтерактивне навчання ґрунтується на співпраці учнів між собою та з учителем у процесі розв’язання навчальних завдань. Його головною особливістю є активна взаємодія учасників освітнього процесу, що дозволяє розвивати комунікативні навички, уміння аргументувати власну думку та працювати в колективі [24, с. 54]. У процесі вивчення колоніальної політики

інтерактивні технології допомагають учням краще усвідомити суперечливий характер колоніалізму та багатогранність історичних процесів XIX ст.

Одним із найбільш ефективних методів є робота в малих групах. Учні можуть отримувати окремі завдання, пов'язані з аналізом колоніальної політики різних держав, причин колоніальної експансії або наслідків колоніалізму для народів Азії та Африки. Після опрацювання матеріалу групи презентують результати своєї роботи, що сприяє розвитку навичок співпраці та публічного виступу [29, с. 72]. Такий підхід дозволяє охопити значний обсяг інформації та активізувати навчальну діяльність школярів.

Важливим елементом інтерактивного навчання є використання дискусійних методів. Тема колоніалізму має значний потенціал для організації навчальних дискусій, оскільки передбачає оцінку складних і суперечливих історичних явищ. Учням можна запропонувати обговорення проблемних питань, наприклад: «Чи можна вважати колоніалізм виключно негативним явищем?», «Які наслідки колоніальної політики найбільше вплинули на сучасний світ?» або «Чому народи колоній виступали проти європейського панування?» [17, с. 12]. У процесі дискусії школярі вчаться аргументовано відстоювати власну позицію та критично аналізувати різні точки зору.

Ефективним методом вивчення теми є також використання технології «мозкового штурму». На початковому етапі уроку учні можуть висловлювати власні асоціації та припущення щодо поняття «колоніалізм», причин боротьби за колонії чи наслідків європейської експансії. Такий метод дозволяє актуалізувати попередні знання учнів і створити проблемну ситуацію, що стимулює подальшу пізнавальну активність [30, с. 39].

Особливе значення у сучасній методиці навчання історії має проблемне навчання. Його сутність полягає у створенні ситуацій, які потребують самостійного пошуку відповідей та аналізу історичних фактів. Проблемні завдання сприяють розвитку логічного мислення, уміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та формулювати обґрунтовані висновки.

Під час вивчення колоніальної політики учитель може використовувати різноманітні проблемні запитання. Наприклад: «Чому європейські держави розпочали активну боротьбу за колонії саме у XIX ст.?», «Які переваги отримували метрополії від колоніальних володінь?» або «Чи могла колоніальна система існувати без насильства?» Подібні запитання спонукають учнів не лише відтворювати факти, але й аналізувати історичні явища та формувати власні оцінки [33, с. 147].

Важливим методом проблемного навчання є аналіз історичних документів. Учні можуть працювати з уривками з праць сучасників епохи, політичними документами, статистичними даними та мемуарами. Наприклад, аналіз поезії Р. Кіплінга «Тягар білої людини» допомагає учням зрозуміти особливості ідеологічного обґрунтування колоніалізму, а також критично оцінити погляди представників європейського суспільства кінця XIX ст. [11]. Робота з джерелами формує навички історичного аналізу та сприяє розвитку критичного мислення.

Доцільним є також використання історичних карт, схем і візуальних матеріалів. Робота з картою дозволяє учням простежити масштаби колоніальної експансії, визначити напрями боротьби за колонії та проаналізувати зміни політичної карти світу. Візуалізація навчального матеріалу сприяє кращому засвоєнню інформації та формуванню просторової компетентності учнів.

Інтерактивні технології та проблемне навчання створюють сприятливі умови для формування історичних компетентностей школярів. Вони допомагають розвивати навички аналізу інформації, самостійного пошуку знань, роботи у колективі та аргументованого висловлення власної думки. Крім того, такі методи дозволяють зробити уроки історії більш динамічними, змістовними та цікавими для учнів [14, с. 50].

Отже, використання інтерактивних технологій та проблемного навчання є важливою складовою методики викладання теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.». Поєднання різних форм активної

навчальної діяльності сприяє глибшому засвоєнню матеріалу, розвитку критичного мислення та формуванню в учнів цілісного уявлення про складні історичні процеси колоніальної доби.

Важливим складником сучасної методики навчання історії є використання активних форм організації навчальної діяльності, які сприяють розвитку творчого та критичного мислення учнів, формуванню навичок комунікації та самостійного аналізу історичних процесів. Під час вивчення теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» значний дидактичний потенціал мають рольові ігри, навчальні дискусії та різні форми самостійної діяльності школярів. Такі методи дозволяють урізноманітнити навчальний процес і підвищити рівень зацікавленості учнів історичним матеріалом.

Рольова гра є одним із найбільш ефективних інтерактивних методів навчання історії. Її сутність полягає у моделюванні історичних ситуацій, у яких учні виконують ролі учасників певних історичних подій або представників різних суспільних груп [32, с. 120]. У процесі такої діяльності школярі не лише засвоюють історичні факти, але й намагаються зрозуміти мотиви поведінки історичних діячів, особливості міжнародних відносин та суперечливий характер політичних рішень.

Під час вивчення колоніальної політики доцільно проводити рольові ігри, пов’язані з міжнародними конфліктами та боротьбою за колонії. Наприклад, учням можна запропонувати змоделювати міжнародну конференцію європейських держав щодо поділу африканських територій або дискусію між представниками метрополій та колоніальних народів. Учасники гри можуть виконувати ролі британських, французьких чи німецьких політиків, африканських лідерів, журналістів або громадських діячів. Така форма роботи допомагає школярам краще зрозуміти причини колоніальної експансії та наслідки боротьби за поділ світу [33, с. 86].

Ефективним є також використання історичних судів або дебатів. Учні можуть аналізувати питання відповідальності колоніальних держав за

експлуатацію народів Азії та Африки, оцінювати політику імперіалізму та її наслідки для світової історії. Проведення таких занять сприяє розвитку вміння аргументовано висловлювати власну позицію, працювати з історичними джерелами та критично оцінювати інформацію [17, с. 15].

Навчальна дискусія є важливим засобом формування історичного мислення учнів. Її використання дозволяє організувати активне обговорення проблемних історичних питань та формувати навички аргументації. У процесі вивчення колоніальної політики учитель може запропонувати для обговорення такі питання: «Чи можна виправдати колоніальну експансію економічними потребами держав?», «Які наслідки колоніалізму найбільше вплинули на розвиток сучасного світу?» або «Чому антиколоніальні рухи набули масового характеру?» [26, с. 12]. Дискусійні методи сприяють розвитку критичного мислення та вмінню аналізувати різні історичні точки зору. Учні вчаться порівнювати позиції істориків, аналізувати суперечливі факти та формулювати власні висновки. Крім того, дискусія допомагає формувати культуру спілкування, толерантність до чужої думки та навички колективної роботи.

Важливе місце у процесі вивчення теми посідає самостійна діяльність учнів. Самостійна робота сприяє розвитку пізнавальної активності, відповідальності та навичок самоорганізації. Учні можуть виконувати індивідуальні або групові завдання, пов’язані з аналізом історичних джерел, підготовкою повідомлень, презентацій, історичних проєктів чи тематичних досліджень. Однією з ефективних форм самостійної діяльності є підготовка мініпроєктів. Наприклад, учні можуть досліджувати особливості колоніальної політики окремої держави, аналізувати антиколоніальні рухи або порівнювати становище різних колоній. Результати роботи можуть бути представлені у вигляді презентацій, історичних плакатів, таблиць або мультимедійних матеріалів. Така діяльність сприяє розвитку навичок пошуку та систематизації інформації [24, с. 29].

Доцільним є також використання творчих завдань. Учням можна запропонувати написати історичне есе, скласти уявний щоденник жителя колонії або підготувати газетну статтю від імені сучасника подій. Такі завдання допомагають формувати історичну емпатію та глибше зрозуміти вплив колоніалізму на життя людей.

Важливу роль відіграє робота з історичними джерелами та статистичними матеріалами. Самостійний аналіз документів, карт, уривків із мемуарів чи політичних виступів дозволяє учням формувати навички критичного аналізу інформації та розуміння історичного контексту. Учитель при цьому виступає не лише джерелом інформації, а й організатором та координатором навчальної діяльності.

Використання рольових ігор, дискусій та самостійної діяльності відповідає сучасним вимогам компетентнісного навчання. Такі методи сприяють формуванню історичної, громадянської та комунікативної компетентностей, розвивають здатність учнів до самостійного мислення та активної участі в освітньому процесі [34, с. 9].

Отже, рольові ігри, дискусії та самостійна діяльність учнів є важливими методичними засобами вивчення теми колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Їх використання дозволяє зробити уроки історії більш змістовними та практично орієнтованими, сприяє розвитку критичного мислення, творчих здібностей та формуванню стійкого інтересу учнів до вивчення історії.

3.3. Оцінювання результатів навчання та практичне забезпечення викладання теми.

Важливою складовою навчального процесу є перевірка та оцінювання навчальних досягнень учнів, оскільки саме вони дозволяють визначити рівень засвоєння знань, сформованість предметних компетентностей та ефективність використаних методів навчання. Під час вивчення теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» оцінювання повинно

бути спрямоване не лише на перевірку фактологічних знань, але й на виявлення здатності учнів аналізувати історичні процеси, працювати з джерелами, формулювати власні судження та аргументувати позицію.

У сучасній шкільній історичній освіті застосовуються різні форми контролю знань: усне опитування, письмові роботи, тестування, практичні завдання, тематичне оцінювання та самостійні дослідження. Їх поєднання дозволяє комплексно оцінити рівень навчальних досягнень учнів та врахувати індивідуальні особливості школярів.

Одним із найбільш поширених методів перевірки знань є усне опитування. Воно дозволяє визначити рівень розуміння учнями причин колоніальної експансії, особливостей колоніальної політики провідних держав та наслідків колоніалізму. Під час усного опитування доцільно використовувати не лише репродуктивні, але й проблемні запитання, які спонукають учнів до аналізу історичних явищ [33, с. 207]. Наприклад, учитель може запропонувати пояснити причини боротьби за поділ Африки або оцінити вплив колоніалізму на розвиток країн Азії та Африки.

Важливе місце посідають письмові форми контролю знань. Це можуть бути історичні диктанти, тематичні контрольні роботи, тести, аналіз історичних документів або написання коротких есе. Письмові завдання дозволяють перевірити не лише знання фактів, але й уміння логічно викладати думки, встановлювати причинно-наслідкові зв’язки та робити узагальнення [14, с. 55].

Ефективним методом оцінювання є тестовий контроль. Використання тестів дає можливість швидко перевірити рівень засвоєння навчального матеріалу значною кількістю учнів. Тести можуть містити завдання різних рівнів складності: на встановлення відповідності, хронологічної послідовності, вибір правильної відповіді або роботу з історичною картою. Разом із тим тестові завдання доцільно поєднувати з творчими видами роботи, оскільки вони не завжди дозволяють повною мірою оцінити рівень історичного мислення школярів.

Суттєву роль у перевірці навчальних досягнень відіграють практичні роботи з історичними джерелами. Учням можна запропонувати проаналізувати уривки з політичних документів, мемуарів, статистичних матеріалів або публіцистичних творів доби колоніалізму. Наприклад, аналіз праці Р. Кіплінга «Тягар білої людини» допомагає оцінити вміння школярів працювати з історичним текстом, визначати авторську позицію та аналізувати ідеологічні особливості епохи [11]. Такі завдання сприяють розвитку критичного мислення та історичної компетентності.

Важливим елементом сучасного оцінювання є використання творчих і проєктних завдань. Учні можуть готувати презентації, тематичні повідомлення, історичні дослідження або колективні проєкти, присвячені колоніальній політиці окремих держав чи антиколоніальним рухам [24, с. 44]. Оцінювання таких робіт має враховувати не лише правильність змісту, але й самостійність виконання, уміння працювати з інформацією, логічність викладу та творчий підхід.

У процесі вивчення теми важливе значення має використання дидактичних матеріалів. До них належать історичні карти, схеми, таблиці, ілюстрації, статистичні дані, історичні документи, мультимедійні презентації та відеоматеріали. Використання наочності сприяє кращому засвоєнню складного матеріалу та підвищує інтерес учнів до навчання. Особливо ефективним є використання історичних карт. Вони допомагають учням простежити напрями колоніальної експансії, визначити розташування колоній та зрозуміти масштаби боротьби за поділ світу. Робота з картою сприяє розвитку просторового мислення та формуванню вміння аналізувати історичний простір.

Важливу роль відіграють мультимедійні засоби навчання. Використання презентацій, інтерактивних карт, відеофрагментів і цифрових ресурсів дозволяє зробити навчальний процес більш динамічним і доступним для сучасних учнів. Мультимедійні матеріали допомагають візуалізувати історичні події та активізувати пізнавальну діяльність школярів.

Ефективність оцінювання значною мірою залежить від поєднання різних форм і методів контролю знань. Сучасний підхід до навчання історії передбачає не лише перевірку рівня засвоєння фактів, але й оцінювання сформованості ключових компетентностей: уміння аналізувати інформацію, працювати з джерелами, критично мислити та аргументовано висловлювати власну думку [34, с. 10].

Таким чином, методи перевірки навчальних досягнень і використання дидактичних матеріалів є важливими складовими процесу вивчення теми колоніальної політики європейських держав у XIX ст. Їх комплексне застосування сприяє підвищенню ефективності навчання, розвитку історичних компетентностей учнів та формуванню стійкого інтересу до вивчення всесвітньої історії.

Ефективне викладання теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» у закладах загальної середньої освіти потребує поєднання традиційних та інноваційних методів навчання, використання різноманітних дидактичних матеріалів і врахування вікових особливостей учнів. Оскільки тема охоплює значний обсяг історичного матеріалу та складні міжнародні процеси, важливого значення набуває правильна організація навчальної діяльності школярів і створення умов для активного засвоєння знань.

Однією з основних методичних рекомендацій є дотримання принципу системності та логічної послідовності у викладанні матеріалу. Учитель має розглядати колоніалізм не як ізольоване явище, а у тісному зв’язку з індустріальною революцією, розвитком імперіалізму, міжнародними відносинами та процесами модернізації XIX ст. [22, с. 49]. Такий підхід допомагає учням краще усвідомити причинно-наслідкові зв’язки та сформувати цілісне бачення історичних процесів.

Під час викладання теми доцільно акцентувати увагу на проблемному характері історичного матеріалу. Учитель має стимулювати учнів до аналізу суперечливих аспектів колоніальної політики, пропонувати дискусійні питання та створювати проблемні ситуації. Наприклад, школярам можна

запропонувати обговорити питання про те, чи мав колоніалізм виключно негативні наслідки або чому європейські держави вважали колоніальну експансію необхідною. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення та формуванню вміння аргументувати власну позицію.

Важливою умовою ефективного навчання є активне використання історичних джерел. У процесі вивчення теми доцільно залучати уривки з політичних документів, статистичні матеріали, мемуари, публіцистичні твори та ілюстративні джерела. Робота з документами дозволяє учням самостійно аналізувати історичну інформацію, визначати авторську позицію та оцінювати історичний контекст [33, с. 149]. Наприклад, аналіз праці Р. Кіплінга «Тягар білої людини» допомагає зрозуміти особливості ідеологічного виправдання колоніалізму у європейському суспільстві кінця XIX ст.

Особливу увагу варто приділяти використанню історичних карт і наочних матеріалів. Карти колоніальних володінь, схеми поділу Африки, статистичні таблиці та ілюстрації допомагають учням краще сприймати складний матеріал та формують просторову компетентність. Наочність сприяє підвищенню інтересу школярів до навчання та полегшує запам’ятовування основних історичних фактів.

У сучасних умовах важливим напрямом методики є використання інтерактивних технологій навчання. Робота у групах, рольові ігри, історичні дискусії, метод «мозкового штурму», аналіз історичних ситуацій та проєктна діяльність активізують пізнавальну діяльність учнів і роблять уроки більш динамічними [24, с. 58]. Наприклад, учні можуть виконувати ролі представників колоніальних держав і народів колоній під час обговорення міжнародних конфліктів або моделювати дипломатичні переговори щодо поділу територій Африки.

Важливою методичною рекомендацією є врахування міжпредметних зв’язків. Тема колоніалізму тісно пов’язана з географією, економікою, правознавством та громадянською освітою. Використання міжпредметного

підходу дозволяє учням краще зрозуміти вплив колоніальної політики на економічний розвиток світу, формування міжнародних відносин та сучасні глобальні проблеми [27, с. 105].

Під час викладання теми необхідно враховувати вікові особливості учнів 9 класу. Через значну кількість нових понять, географічних назв і міжнародних подій матеріал може бути складним для сприйняття. Саме тому доцільно використовувати структуровані схеми, таблиці, опорні конспекти та короткі узагальнення після вивчення окремих питань [37, с. 72]. Це допомагає систематизувати знання та полегшує засвоєння матеріалу.

Важливим аспектом викладання є формування ціннісного ставлення до історичних подій. Учитель має звертати увагу не лише на політичні та економічні аспекти колоніалізму, але й на гуманітарні наслідки колоніальної політики: расову дискримінацію, насильство, культурну асиміляцію та боротьбу народів за незалежність. Такий підхід сприяє вихованню толерантності, поваги до прав людини та усвідомленню цінності свободи й національного суверенітету.

Доцільним є також використання сучасних цифрових технологій. Мультимедійні презентації, інтерактивні карти, навчальні відео та онлайн-ресурси дозволяють зробити уроки більш наочними та цікавими для учнів. Використання цифрових інструментів відповідає сучасним вимогам освіти та сприяє розвитку інформаційної компетентності школярів.

Ефективність викладання значною мірою залежить від поєднання різних форм навчальної діяльності та створення атмосфери співпраці між учителем і учнями. Учитель має виступати не лише джерелом інформації, а й організатором пізнавальної діяльності, консультантом і модератором навчального процесу [14, с. 58]. Саме такий підхід відповідає сучасній компетентнісній моделі освіти.

Відповідно, викладання теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» потребує комплексного використання сучасних методичних підходів, інтерактивних технологій та різноманітних

дидактичних засобів. Поєднання традиційних і інноваційних методів навчання сприяє формуванню історичних компетентностей учнів, розвитку критичного мислення та підвищенню ефективності шкільної історичної освіти.

* * *

Отже, дослідження методики вивчення теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» у закладах загальної середньої освіти показало, що дана тема посідає важливе місце у структурі шкільного курсу всесвітньої історії та має значний освітній і виховний потенціал. Її вивчення сприяє формуванню історичних компетентностей учнів, розвитку критичного мислення, уміння аналізувати історичні джерела, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та оцінювати історичні явища з позицій гуманізму й демократичних цінностей. Аналіз навчальних програм і шкільних підручників засвідчив, що тема колоніалізму розглядається у взаємозв'язку з процесами індустріалізації, імперіалізму та міжнародних відносин XIX – початку XX ст., що дозволяє учням сформувати цілісне уявлення про розвиток світової історії.

У процесі дослідження було встановлено, що ефективність вивчення теми значною мірою залежить від використання сучасних педагогічних технологій та активних форм організації навчання. Інтерактивні методи, проблемне навчання, рольові ігри, дискусії, самостійна та проєктна діяльність сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів і підвищують рівень засвоєння навчального матеріалу. Важливу роль у навчальному процесі відіграють історичні джерела, картографічні матеріали, мультимедійні засоби та різні форми оцінювання навчальних досягнень. Комплексне поєднання традиційних і сучасних методичних підходів дозволяє зробити викладання теми більш змістовним та спрямованим на формування в учнів стійкого інтересу до вивчення історії.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження здійснено комплексний аналіз колоніальної політики європейських держав у XIX ст. та особливостей її вивчення у шкільному курсі історії. Опрацювання історіографії засвідчило, що проблема колоніалізму посідає важливе місце у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, де висвітлюються економічні, політичні, соціальні та культурні аспекти колоніальної експансії, боротьба за поділ світу та наслідки колоніалізму для народів Азії й Африки. Водночас аналіз наукових праць показав, що методичний аспект вивчення теми у шкільному курсі історії залишається недостатньо дослідженим. У ході роботи було охарактеризовано джерельну базу дослідження, яку поділено на нормативно-освітній та історичний блоки. Аналіз державних стандартів, навчальних програм і шкільних підручників дозволив визначити місце теми колоніалізму у курсі всесвітньої історії, а історичні джерела, хрестоматії та мемуарна література дали можливість комплексно дослідити передумови, форми й наслідки колоніальної політики європейських держав у XIX ст.

Дослідження показало, що основними чинниками колоніальної експансії були економічні потреби індустріального суспільства, прагнення європейських держав до розширення ринків збуту, пошуку сировини та посилення політичного впливу. Важливу роль у розвитку колоніалізму відіграли індустріальна революція, міжнародна конкуренція та ідеологія імперіалізму. Найбільш потужною колоніальною імперією XIX ст. була Велика Британія, однак активну колоніальну політику здійснювали також Франція, Німеччина, Бельгія та Італія. Колоніалізм сприяв розвитку світової торгівлі, але водночас призвів до економічної залежності колоній, соціального пригнічення та культурної асиміляції народів Азії й Африки. Одним із його наслідків стало формування антиколоніальних рухів, які стали основою визвольної боротьби у XX ст.

Окрему увагу у роботі приділено висвітленню теми колоніалізму у шкільному курсі всесвітньої історії. Встановлено, що тема вивчається у 9 класі та має важливе значення для формування в учнів уявлення про міжнародні відносини XIX – початку XX ст. Дослідження показало, що ефективність засвоєння матеріалу залежить від використання сучасних методів навчання, спрямованих на розвиток історичного мислення та критичного аналізу. Важливу роль у формуванні історичних компетентностей відіграє використання історичних джерел, картографічного матеріалу, проблемних завдань і візуальних засобів навчання. Доведено ефективність інтерактивних технологій, рольових ігор, дискусій, проєктної діяльності та проблемного навчання, які сприяють активізації пізнавальної діяльності учнів і формуванню громадянської компетентності.

У результаті дослідження розроблено методичні рекомендації щодо викладання теми «Колоніальна політика європейських держав у XIX ст.» у закладах загальної середньої освіти. Запропоновані підходи та дидактичні матеріали можуть бути використані у практичній діяльності вчителів історії, під час підготовки навчальних занять, організації самостійної роботи учнів та оцінювання результатів навчання. Проведене дослідження підтвердило, що поєднання історичного змісту теми із сучасними методичними підходами сприяє глибшому розумінню учнями процесів світової історії та підвищує інтерес до її вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків: Ранок, 2022. 224 с.
2. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti (дата звернення: 13.01.2026).
3. Навчальні програми. Всесвітня історія. Історія України. 6–11 класи. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення: 11.02.2026).
4. Осмоловський С. О., Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ: Генеза, 2017. 240 с.
5. Реєнт О. П., Малій О. В. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ: Генеза, 2022. 232 с.
6. Сорочинська Н. М., Мартинюк О. О., Гісем О. В. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Тернопіль: Богдан, 2022. 240 с.
7. Щупак І. Я. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ: Оріон, 2022. 256 с.
8. Хрестоматія з нової історії (1640–1914 рр.): навч. посіб. для студ. іст. спец. / упоряд. О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. Київ: Генеза, 1998. 432 с.
9. Нова історія країн Європи та Америки: хрестоматія / упоряд. І. В. Грубінко. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 496 с.
10. Colonialism: An International Social, Cultural, and Political Encyclopedia / ed. by M. Horvath. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2001. Vol. 1–2. 1450 p.
11. Kipling R. The White Man’s Burden and Other Poems. New York: Dover Publications, 1990. 64 p.

URL: https://sourcebooks.fordham.edu/mod/kipling.asp (дата звернення: 13.01.2026).

12. Livingstone D. Missionary Travels and Researches in South Africa. London: John Murray, 1998. 687 p.

II. ЛІТЕРАТУРА

13. Батенко Г. Колоніальна політика Великої Британії напочатку XX ст. Культура народів Причорноморя. 2007. № 111. С. 136-140.
14. Баханов К. О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. Харків: Основа, 2005. 128 с.
15. Баханов К. О. Організація особистісно орієнтованого навчання. Харків: Основа, 2008. 159 с.
16. Баханов К. О. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. Дидактичний словник-довідник. Запоріжжя: Просвіта, 2002. 108 с.
17. Богданова В. Використання методик розвитку критичного мислення на уроках історії. *Історія України.* 2006. № 9. С. 6-17.
18. Гобсон Дж. А. Імперіалізм / пер. з англ. Київ: Основи, 2000. 480 с.
19. Гончаренко А. В. Велика Британія та колоніальні протиріччя у період Першої світової війни 1914–1918 рр. *Сумська старовина*. 2019. № LV. С. 46-58.
20. Гончаренко А. В. Становлення світової політики США наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сумський історико-архівний журнал*. 2018. № XXX. С. 62–69. URL: https://doi.org/10.21272/shaj.2018.i30.p62 (дата звернення: 16.03.2026).
21. Гончаренко А. В., Сафонова Т. О. Велика Британія та еволюція колоніальної системи (кінець XIX – початок XX ст.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2020. № XXXV. С. 60-71. URL: https://doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.60

22. Грубінко А. В. Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики держав Європи і Америки (друга половина XIX – початок XX ст.): навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 384 с.
23. Гусєва Н. О. Учень як суб'єкт пізнавальної діяльності в контексті викладання теоретичного матеріалу на уроках історії. *Таврійський вісник освіти.* 2016. № 4 (56). С. 99-102.
24. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: навч.-метод. посіб. / [уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко]. Київ: А. П. Н., 2002. 136 с.
25. Ковальський С. В. Англо-бурська війна 1899–1902 рр. та Артур Конан Дойл: пізньовікторіанська політична дійсність інтелектуала. *Записки історичного факультету.* 2014. Вип. 25. С. 156–165. URL: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2014.25.62889 (дата звернення: 12.01.2026).
26. Ксьондзик Т. Проблемне навчання як засіб формування культури історичного мислення. *Історія України*. 2015. № 43. С. 10-14.
27. Лекції з історії світової та вітчизняної культури: навч. посібник / за ред. Яртися А. В., Мельника В. П. Львів: Світ, 2005. 568 с.
28. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія: навч. посіб. Київ: Знання-Прес, 2004. 499 с. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/economics/leonenko_ei/part6/606.htm (дата звернення: 18.02.2026).
29. Мисан В. Сучасний урок історії: традиція і новаторство: навч.-метод. посіб. Рівне: МЕГУ ім. С. Дем'янчука, 2008. 120 с.
30. Мокрогуз О. П. Інноваційні технології на уроках історії. Харків: Видавнича група «Основа», 2005. 124 с.
31. Мустафін О. Р. Справжня історія пізнього нового часу. Харків: Фоліо, 2017. 380 с.
32. Нечволод Л. І. Нетрадиційні уроки історії. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 224 с.

33. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
34. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школах України*. 2007. № 6. С. 3-12.
35. Сталовєрова Г. В. Особливості колоніального управління Великої Британії напочатку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2004. Вип. 3. С. 96-103.
36. Троян С. С., Троян П. С. Колоніальне питання і пропаганда в Німеччині (1841–1891 рр.): монографія. Київ: Кондор, 2018. 241 с.
37. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Вид-во ХНАДУ, 2017. 324 с.
38. Abernethy D. B. The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires 1415–1980. New Haven: Yale University Press, 2000. 544 p.
39. Betts R. F. Europe Overseas: Phases of Imperialism. New York: Basic Books, 2018. 224 p.
40. Cain P. J., Hopkins A. G. British Imperialism: 1688–2000. London: Routledge, 2001. 739 p.
41. Chamberlain M. The Scramble for Africa. London: Routledge, 2014. 248 p.
42. Doyle M. W. Empires. Ithaca: Cornell University Press, 2006. 411 p.
43. Ferro M. Colonization: A Global History. London: Routledge, 1997. 418 p.
44. Fieldhouse D. K. Colonialism 1870–1945: An Introduction. London: Weidenfeld & Nicolson, 2008. 120 p.
45. Hobsbawm E. The Age of Empire: 1875–1914. New York: Vintage Books, 1989. 404 p.
46. Kalman J. Competitive Imperialism in the Early Nineteenth-Century Mediterranean. *The Historical Journal*. 2020. Vol. 63, Issue 5. P. 1160–1180. URL: https://doi.org/10.1017/S0018246X20000096 (дата звернення: 19.01.2026).

47. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers. New York: Vintage Books, 1989. 704 p.
48. Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview. Princeton: Markus Wiener Publishers, 2005. 146 p.
49. Pakenham T. The Scramble for Africa: White Man's Conquest of the Dark Continent from 1876 to 1912. New York: Avon Books, 1992. 738 p.
50. Said E. Orientalism. New York: Vintage Books, 1999. 368 p.
51. Tvedt T. Hydrology and Empire: The Nile, Water Imperialism and the Partition of Africa. *The Journal of Imperial and Commonwealth History*. 2011. Vol. 39, Issue 2. P. 173–194. URL: https://doi.org/10.1080/03086534.2011.568759 (дата звернення: 22.02.2026).
52. Wesseling H. L. Divide and Rule: The Partition of Africa, 1880–1914. Westport: Praeger Publishers, 1996. 412 p.
53. Wilkinson C. Scandal and Secrecy in the History of the Nineteenth-Century British Empire. *The Historical Journal*. 2022. Vol. 65, Issue 2. P. 545–569. URL: https://doi.org/10.1017/S0018246X21000066 (дата звернення: 13.02.2026).